

Beheersen en overtuigen

Reflecties bij nieuwe visies op staatsvorming

De staat is weer 'in', althans onder historici.¹ Steeds meer zien economisch-historici zijn belang in, met name inzake de effecten van fiscaliteit, oorlogvoering en reglementering van de handel. De staat treedt echter, ook tijdens de pre-industriële fase, op als ondernemer die de produktie of distributie van sommige schaarse goederen ter hand nam (edele metalen, graan, zout), koloniale expansie initieerde en ondersteunde, in zijn arsenalen vloten bouwde en wapens vervaardigde. Het is nu onbetwist dat de staat op al deze gebieden een relatief autonome factor vormde die zijn stempel drukte op de economische processen. Ook vanuit een oogpunt van sociale geschiedenis doemt de staat steeds vaker op als factor of zelfs actor. Niet alleen wordt de vorm die de staat aanneemt in een samenleving gezien als een resultaat van een bepaalde constellatie van sociale klassen, maar diezelfde staat treedt 'relatief autonoom' op, bijvoorbeeld in het regelen van de eigendoms- en gebruiksrechten.² Zo is recent gewezen op de afsluiting die de Franse adel in de 16de en 17de eeuw via wetgeving en rechtspraak toepaste door een stelselmatige inperking van de erfrechten van vrouwen³. De staat greep echter ook in het verenigingsleven in, onthield of verleende organisaties rechten van politieke, culturele of economische aard (b.v. gilden en redrijerskamers). Onder verwijzing naar het artikel van Mörke in deze aflevering mag vastgesteld worden dat in grote delen van Europa de staat het religieuze leven – met alles wat dat inhield aan collectieve voorstellingen, waarden, normen, attitudes en gedragingen – bepaalde.⁴ De reformatie heeft in deze een tendens versterkt die al eeuwenlang op een meer diffuse wijze be-

1 Ik dank de redactie, die mij aanspoorde tot het schrijven van deze inleidende notitie, voor tal van waardevolle suggesties. Vergelijk in de internationale literatuur: *Bringing the state back in*, ed. P.B. Evans, D. Rueschmeyer, Th. Skocpol (Cambridge 1985), i.h.b. daarin Th. Skocpol, 'Strategies of analysis in current research', 3-43.

2 In het voetspoor van A. Touraine, *Production de la Société* (Parijs 1973) 255-275, nadrukkelijk toegepast door Th. Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China* (Cambridge 1979).

3 S. Hanley, 'Engendering the State: Family Formation and State Building in Early Modern France', in *French Historical Studies*, 16 (1989) 4-27.

stond, maar bijvoorbeeld tijdens de kettervervolgingen van de 13de, 14de en 15de eeuw scherpe vormen aannam. In de veelbesproken dissertatie van Kempers wordt nog een andere culturele dimensie toegevoegd, namelijk een opmerkelijke samenhang tussen staatsvorming en kunstproductie. Die wordt geïllustreerd aan vier Italiaanse steden tijdens geselecteerde perioden tussen 1200 en 1570.⁵

Nu de kapstok van het staatsvormingsbegrip beladen wordt met zoveel attributen, is het de vraag of het wel voldoende solide is en als de hoeksteen van een verbindende theorie kan fungeren.

Tekorten in de gangbare theorieën

1. Staatsvorming wordt nog zeer overwegend beschouwd vanuit de optiek van de 'winnaars' die de 'verliezers' naar een uitzonderingspositie zouden verdrukken. De overbeklemtoning van de evolutie van enkele grote staten geeft onvoldoende inzicht in de veelvormigheid van staatsvormingsprocessen in Europa; de 'success-stories' worden dan tot model verheven van 'de moderne staat', die soms met grote vertraging, maar uiteindelijk onvermijdelijk toch wel overal zou ontstaan. Voor historici spelen die faserings- en tempoverschillen echter een belangrijke rol. Bovendien is het methodisch onjuist om een algemeen verschijnsel vanuit slechts enkele – getalsmatig juist uitzonderlijke – gevallen te verklaren.

2. Wat willen we overigens verklaren? Zoals economen liever groei bestuderen dan recessie, zijn historici van de staat meer geboeid door schaalvergroting dan door ook weer regelmatig optredende desintegratie, privatisering of functieverlies.⁶ Gaat het om de vorming van één (ideaal-)type staat, de natiestaat, waaraan Frankrijk, Engeland en Spanje heten te beantwoorden, dan wel om de vraag waarom in specifieke periodes in gegeven maatschappijen bepaalde vormen van overheidsinstituten tot stand kwamen? Wat mij betreft benadert deze laatste formulering de historische veelvormigheid in tijd, type en ruimte veel meer dan de eerste. Daarbij zou het van belang zijn

4. O. Mörke, "Konfessionalisierung" als politisch-soziales Strukturprinzip? in deze aflevering, alsmede H. Schilling, 'Nation und Konfession in der frühneuzeitlichen Geschichte', in: K. Garber, ed., *Nation und Literatur im Europa der Frühen Neuzeit* (Tübingen 1989), 87-107.

5. B. Kempers, *Kunst, macht en mecenaat* (Amsterdam 1987); zie ook B. Kempers, N. Wilterdink, H. Ganzeboom, *Professionalisering, staatsvorming en civilisering. Kunst, macht en mecenaat ter discussie* (Amsterdam, siswo, 1989). Veel meer gevalstudies, in zeer uiteenlopende staatkundige contexten in Ch. Pietri, J.-Cl. Maire-Vigueur, eds., *Culture et idéologie dans la genèse de l'état moderne* (Rome 1985).

6. Zie hierover bijvoorbeeld de discussie over de adequaatheid van het staatsvormingsbegrip ontleend aan N. Elias voor de Italiaanse situatie: Kempers e.a., *Professionalisering*, 13-15 tegenover 29-30.

niet een ideaaltype als uitgangs- en bestemmingspunt te kiezen, maar juist de opvallende variatie als een te verklaren gegeven te beschouwen.

3. Verklaringen van staatsvorming zijn overwegend endogeen. Een typisch voorbeeld hiervan is Elias: bij voldoende maatschappelijke differentiatie treden de monopoliseringsmechanismen in werking.⁷ Waarom daaraan op een gegeven moment langdurig een einde komt, maakt hij niet duidelijk; evenmin blijkt sociale differentiatie een voldoende voorwaarde om het 'koningsmechanisme' – d.i. Elias' model van het Franse absolutisme – in werking te stellen, zoals Italië, de Nederlanden en de noordelijke en westelijk delen van het Duitse Rijk aantonen. Externe druk of eigen expansie worden in studies per land slechts incidenteel aan de orde gesteld, meestal nog als een bilaterale spanning (Engeland-Frankrijk, Zweden-Pruisen).

Hier stelt zich het probleem van het adequate analyseniveau: kiest men de laat 19de-eeuwse natiestaten als kader, dan is het gevaar levensgroot dat de verklaring geheel gericht wordt op dit als einddoel voorgestelde ontwikkelingsstadium. Wijst men dat kader af, dan wordt alles veel ingewikkelder omdat veel van de te analyseren eenheden voortdurend van gedaante veranderen. In de loop van de tijd krijgt het onderzoeksobject 'staat' ook nog een andere inhoud, net zoals er op hetzelfde tijdstip verschillende vormen naast elkaar bestaan. Toch werken die – grotendeels juist wegens hun onderlinge verschillen – voortdurend op elkaar in en dienen we ze in hun interactie te vatten, omdat die juist bepalend is voor hun vormgeving. Hieruit volgt de noodzaak om als analytisch kader een statensysteem te definiëren waarbinnen veelvuldige en wellicht discontinue onderlinge relaties tussen staten vorm gaven aan hun territoria, instituties, machtselites en voorstellingen.

Dit interactiemodel is aanzienlijk complexer dan de West-Oost spanning die Anderson reeds had aangevoerd als een verklaringsfactor voor de ontwikkeling van de staatsmacht in Oost-Europa.⁸ Het is echter wel operationaliseerbaar, bij uitstek in de vorm van de intensiteit en richting van militaire conflicten⁹ en van economische relaties. Een dergelijke netwerkanalyse houdt de mogelijkheid in om bepaalde, hoofdzakelijk exogene krachten, zoals de druk van het Ottomaanse rijk of de uitwisseling met koloniën, te be-

7 N. Elias, *Het civilisatieproces*, dl. 2 (Utrecht-Antwerpen 1982) 99-237.

8 P. Anderson, *Lineages of the absolutist state* (Londen 1974).

9 Ch. Tilly, *Coercion, capital and European States A.D. 990-1990* (New York 1990, ter perse) becijfert de intensiteit van de oorlogvoering per periode (fig. 3-1) en tekent geografische schema's van de betrokkenheid van staten in conflicten in specifieke periodes (fig. 6-1 en 6-2).

10 Hierbij gaat ik er vooralsnog van uit dat aangezien de economische rendementen van de koloniën niet van doorslaggevend belang waren voor de Europese ontwikkeling, zij ook voor het globale staatsvormingsproces als exogeen kunnen worden beschouwd. Voor de relatieve positie van bepaalde staten valt het belang van koloniale inkomsten en expansiemogelijkheden allicht niet te ontkennen. Vgl. P. O'Brien, 'European economic development: the contribution of the periphery', in *Economic History Review* 35 (1982) 1-18.

schouwen in hun effecten op het Europese statensysteem in zijn geheel of in onderdelen, onder erkenning van het primaat van de binnen-Europese interactie.¹⁰

4. Systeemtheorieën op hoog abstractieniveau, zoals die van Wallerstein¹¹, neigen ertoe de interactie tussen staten, zoals beschreven in het vorige punt, te onderschatten. Evenzeer neigen theorieën die de relatie tussen sociale klassen en staat centraal stellen, zoals die van Skocpol en Anderson, naar onderwaardering van sociale structuren van een andere aard en van motieven van handelende personen. Steeds meer prosopografische studies hebben intussen het belang en de complexiteit in het licht gesteld van verticale sociale structuren, met name de verwantschapsgroepen en cliënteles, evenals van de communale solidariteitsgroepen.¹² Objectieve klassebelangen verklaren slechts een deel van de keuzen die personen en groepen maken; hun bewustzijnskategorieën kunnen niet weggecijferd worden aangezien emotionele banden met familie, beschermheer, lokale gemeenschap wegen op de besluitvorming.

Deze vaststellingen brachten Reinhard tot het onderscheiden van dynamieken op een drietal niveau's. De verschillende wijze waarop ze bij elkaar aansluiten geeft een sleutel tot de variatie in de feitelijke staatsvormen.

- Op *micro-niveau* plaatst hij het persoonlijk en collectieve streven naar machtsuitbreiding door (individuele binnen) elites; hun interacties zijn intentioneel, voluntaristisch;
- *meso-niveau*: de interactie tussen staten die steeds grotere concentraties van geweldsmiddelen tegen elkaar opbouwen, en daarvoor steeds meer belastingen moeten heffen; daarom streven zij naar expansie en strakke controle over eigen onderdanen en de binnenlandse productie;
- *macro-niveau*: de spanning tussen staten en het overkoepelende sociale systeem met zijn economische, sociale en culturele structuren.¹³

Zijn opvatting over het macro-niveau als een gesloten systeem lijkt onbevredigend in het licht van de bedenkingen geformuleerd in punt 3. Ook heeft het debat over de konfessionalisering aangetoond dat culturele, in het bijzonder religieuze factoren een geducht wapen vormden bij de versterking van de staatsmacht, en dus in wellicht sterkere mate functioneerden op de lagere niveau's dan op het macro-niveau.¹⁴ Schilling zegt het zeer pregnant:

In ihrer Verschränkung mit den politischen und gesellschaftlichen Kräften ermöglichte die Konfessionsgeleitete Religiosität einerseits die staatliche und gesell-

11. I. Wallerstein, *The Modern World System*, 3 dln. (New York 1974, 1980, 1988)

12. Hierover recent: W. Reinhard, 'Oligarchische Verflechtung und Konfession in oberdeutschen Städten', in: A. Maczak, *Klientelsysteme im Europa der frühen Neuzeit* (München 1988) 47-62, spec. 49-50.

13. W. Reinhard, 'Croissance de la puissance de l'Etat: un modèle théorique', in: A. Stegmann, *Pouvoir et institutions en Europe aux XVIIe siècle* (Parijs 1987) 173-186.

14. In zijn 'Oligarchische Verflechtung und Konfession in oberdeutschen Städten' toont Reinhard juist aan hoezeer konfessionele keuzen afhingen van lokale machtsconstellaties.

schaftliche Integration, und zwar eine Integration, die Aufgrund des spezifischen Aufbaus der alteuropäischen Gesellschaft auf anderem Wege nicht erreichbar war. Andererseits ermöglichte, ja erzwang sie die nicht weniger radikale Konfrontation, die religiöse und politieke Fundamental-opposition gegen jene staatliche und gesellschaftliche Integration.¹⁵

Toch biedt Reinhards driedeling het voordeel dat zij de al te mechanische systeem- of klassetheorieën verfijnt door het niveau van het bewuste handelen van personen en groepen als een medebepalende factor aan te wijzen. Zo valt toch ook nooit te ontkennen dat in monarchieën, waar ontelbare machts- en gezagslijnen op de vorst gericht zijn, diens kwaliteiten en persoonlijkheid gewichtige elementen vormen. Juist de bundeling van de legitimiteitsaanspraken en de bevoegdheden inzake buitenlandse politiek in de persoon van de vorst, maakt het nodig om ook die individuele factor, met al zijn voluntarisme, in een verklaringsmodel op te nemen. Zelfs de beschikbaarheid van een enigermate bekwame troonsopvolger leverde in grofweg de helft van de gevallen al een ernstig probleem van dynastieke continuïteit op.

5. De sterke klemtoon in het moderne onderzoek naar staatsvorming op sociale, economische, militaire en culturele factoren dreigt een zeer oude verworvenheid in de vergetelheid te doen belanden, namelijk de juridische functies van de staat. Huussen suggereerde recentelijk om aan Elias' twee beroemde monopolies – legitieme geweldsuitoefening en belastingheffing – dat toe te voegen op wetgeving en rechtspraak.¹⁶ Het pacificeren van samenlevingen was inderdaad niet alleen een zaak van geweldsmiddelen maar ook van minder kostbare vormen van konfliktregeling. Normeren en tot overeenstemming brengen, zijn twee activiteiten die bij uitstek tot ont-plooiing werden gebracht door hen die als winnaars uit de feodale competitie naar voren traden. Een duurzaam gezag kan immers niet louter op fysiek geweld gegrondvest worden, hoe technisch perfect een bureaucratisch apparaat het ook moge ondersteunen. Het vermogen van een vorst om een enigermate gesacraliseerde of rationele en op geleerde doctrine berustende rechtsmacht uit te oefenen, plaatst hem ver boven de krijgsheld. Zijn gezag verwerft een ideologische meerwaarde: de legitimering, die aanvaarding bij ondergeschikten veronderstelt. De vorm van overheersing die vermag te overtuigen dat zij een hogere rechtvaardiging geniet dan het overwicht van puur geweld en bestuurstechniek, is allicht duurzamer. De consensus van de onderdanen drukt de beheersingskosten, vereist dus minder geweldsuitoefening en draagt ook daarom bij tot de aanvaarding, erkenning, zelfs jubeling van het 'legitieme' gezag.

Hiermee behoeft niet gezegd te zijn dat er in objectieve zin zoiets zou be-

15 Schilling, 'Nation und Konfession', 90

16 A. H. Huussen jr., 'Moderne staatsvorming en wetgeving aan het begin van de Nieuwe Tijd', in: W. P. Blockmans en H. Van Nuffel eds., *Staat en religie in de 15e en 16e eeuw* (Brussel 1986) 43-61.

staan als een bovennatuurlijke legitimering van vorstelijk gezag. Iedere legitimiteit is tenslotte 'self-declared' door de sterkste partij na een machtsstrijd. Wel constateer ik dat eenmaal gevestigde machthebbers de stabiliteit van hun positie onderbouwen met nog andere dan gewelds-, fiskale en administratieve middelen. Gedeelde normen zowel als waarden zijn noodzakelijke ingrediënten voor een stabiele gezagsverhouding. Veel eerder reeds dan de al besproken konfessionalisering hadden de rechterlijke en wetgevende functies een wezenlijke rol gespeeld in de staatsvorming. Interne pacificatie, niet louter opgevat als een concentratie van geweldsmiddelen, maar ook als de creatie van alternatieve methoden van conflictregeling, kan dan ook gezien worden als een toetssteen voor het functioneren van een staat. De instorting van het geweldmonopolie in New York is hiervan een aktueel voorbeeld.

6. Zelfs als ze niet teleologisch opgevat zijn, richten moderne theorieën zich op staatsvorming, waarmee gedacht wordt aan de grote, nationale of territoriale staten. De rol van de vorst, het machtscentrum en alles wat daarheen tendert, is dan ook prominent. Andere vormen van openbare machtsuitoefening blijven daarbij onderbelicht. Blickle heeft in de voorbije jaren de *Kommune*, oftewel gemeenten, onder de aandacht gebracht als de sedert de late middeleeuwen op het platteland en in de steden gevormde organisaties die van onder op, kleinschalig het 'gemene nut' waarborgden. In sommige streken – Zuid-Duitsland en Zwitserland leverden zijn basismateriaal – boden de kommunale organisaties een hechte weerstand tegen overkoepelende staatsmacht. Althusius gaf in zijn in 1603 verschenen *Politica* de theoretische onderbouwing van het Kommunalisme, dat de soevereiniteit legde bij de uitvoerende autoriteit van de samenwerkende steden, dorpen en provincies.¹⁷

De vraag in hoeverre de stedelijke ontwikkeling in bepaalde regio's een alternatief en dus een rem vormde op staatsvorming is onlangs vergelijkend aan de orde gesteld in een themanummer van *Theory and Society*. De conclusie daarvan luidt eenvoudig samengevat: grote handelssteden en dicht geurbaniseerde gebieden ontwierpen zelf systemen ter beheersing van hun essentiële belangen, met name routes en bevoorradingsgebieden. Zij organiseerden hun controle primair langs die verbindingslijnen en waren dus vooral gericht op waterwegen en kusten. Pas in recessiefasen trad groot-schalige territorialisering op (bijvoorbeeld de verovering van de Terra Firma door Venetië vanaf de 15de eeuw, een gebied van ruim 30.000km²). Maar zelfs wanneer de tijd van de stadstaten en stedenbonden voorbij was, bleven de vooraf gegroeide lokale en regionale machtsstructuren de penetratie van een gecentraliseerde monarchale staat in de weg staan. Italië, het

17. P. Blickle, *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch* (München 1981); idem, 'Communalism, Parliamentarism, Republicanism', in: *Parliaments, Estates and Representation*, 6 (1986) 1-13.

Duitse Rijk, Catalonië, Oost-Pruisen en de Nederlanden illustreren deze visie.

Hun eeuwenoude, op een pragmatische economische politiek gesteunde regionale beheersingssystemen behielden hun hechtheid, zelfs wanneer het oorspronkelijke handelskapitalisme moest wijken voor een rurale renteniersmentaliteit, zoals in Noord-Italië vanaf de 16de eeuw. Pas de industrialisering zou tot afbraak van die regionale bolwerken leiden.¹⁸

Meer aandacht dan voorheen dient dus te worden besteed aan andere openbare bestuursorganisaties dan de staat, veelal ouder dan deze en derhalve zijn concurrenten, die niet steeds eenvoudig uitgeschakeld of geïntegreerd konden worden. Door een diversificatie van ons staatsbegrip zullen we er ook beter in slagen een casus zoals de Republiek te verklaren. Mörke toont terecht aan dat zij niet past binnen een strak geformuleerde konfessionaliseringsthese; 't Hart toont aan dat deze economische grootmacht haar belastingheffing en oorlogvoering – die algemeen gezien worden als drijfveren bij uitstek van staatsvorming – juist met weinig bureaucratie en decentraal organiseerde.¹⁹

Terecht verwijst zij in haar verklaring van deze afwijking naar de sociaal-economische structuur, die zelfs tussen de Zeven Provinciën onderling aanzienlijke verschillen vertoonde. De aard en het volume van de belastingheffingen hingen ten nauwste samen met de belastbare inkomstenbronnen in een gebied. Het is nu eenmaal makkelijker om hoge heffingen in te stellen op intensieve handelsstromen, dan op een landbouwbedrijf. Belastingheffing was dus naar omvang en naar het ontwijken van de weerstand van de betaalers het meest voordelig in expansieve, sterk verstedelijkte gebieden. Maar daar was juist de greep van de burgers op hun eigen economische bestel en op dat van hun achterland het hechtst; zij hielden derhalve zelf de hand aan de beurs, en niet een centrale staatsbureaucratie, waarvan zij de ontwikkeling ook tegenhielden.

Genet heeft er onlangs op gewezen dat men de 'moderne', nationale, monarchale en bureaucratische staat slechts daar tot ontwikkeling heeft zien komen waar feodale en burgerlijke krachten elkaar in evenwicht hielden en aanvulden. De feodaliteit was in haar geëvolueerde vorm – *bastard feudalism* – en sociale hiërarchie gericht op de staat: ambten in het leger, in raden en hoven maakten de adel tot een schakel in het staatsapparaat, die ten eigen bate meehielp om belastingen te heffen. Zijn rol als professionele militaire klasse en de overdracht van de feodale ethiek op de staat droegen bij

18 *Cities and States in Europe 1000-1800*, in: *Theory and Society*, 18/4 (1989), met artikelen van Gh. Tilly, A. Andren, P. Moraw, G. Chittolini, P. Fernandez Albaladejo, M.C. 't Hart, O.M. Hespanha, A. Wyrobisz en W. Blockmans

19 Mörke, 'Konfessionalisierung' en M.C. 't Hart, 'Staatsvorming, sociale relaties en oorlogsfianciering in de Nederlandse Republiek', beide in deze aflevering

tot de permanente oorlogvoering. Anderzijds kende de feodaliteit ook de wederkerige contractuele relatie, die een voorwaarde vormde voor de medezeggenschap en de gelegitimeerde weerstand. Alleen in combinatie met de infuus van de in steden gegenereerde geldeconomie kon de feodale hiërarchie duurzaam in een grootschalig staatsverband ingeschakeld worden en van daaruit de steden in hetzelfde keurslijf dwingen. In feite preciseert hij hiermee alleen Elias' visie op de groei van de staat in een gedifferentieerde samenleving.²⁰

Door de Republiek met haar sociaal-economische en culturele kenmerken af te zetten tegen de ideaaltypische 'moderne' staat blijkt duidelijk de noodzaak om het verband tussen staat en maatschappelijke constellatie scherp te stellen, meer nog dan bij voorbeeld Anderson en Skocpol, lettend op de diverse instrumenten van machtsuitoefening.²¹ Anderzijds is de 'moderniteit' van de gecentraliseerde, bureaucratische nationale staat slechts in te zien wanneer men ervan uitgaat dat die staatsvorm in de 19de en 20ste eeuw overheersend is geworden. In Europa is dat evident, hoewel tenminste één imperium, namelijk het Russische, toch net nog 1990 heeft gehaald. Buiten Europa lijken de 'nationale' staten eveneens het pleit te hebben gewonnen, maar daarbij dienen we ons terdege te realiseren dat ook China best als een imperium te kwalificeren is, India wellicht ook en dat in vele Afrikaanse staten bestuurlijke rationaliteit en centralisatie nauwelijks minder fictief zijn dan zij in West-Europa onder de Karolingers waren. Ook in deze context dient er achter de façade van de staat gekeken te worden.

Laten wij ons eigenlijk niet misleiden door het begrip *staatsvorming*? In de discussie over Kempers' toepassing van het aan Elias ontleende concept (die zelf in 1939 Frankrijk, Engeland en Duitsland vergeleek) op de middeleeuwse Italiaanse stadstaten is het probleem al gesteld.²² Tot aan de Franse Revolutie is de realiteit van de Europese staat veelvormig: van imperia, al dan niet met een overzeese koloniale component, via 'nationale' staten, territoriale vorstendommen, federaties, stadstaten, tot stedelijke republieken en agrarische kantons. De meeste, zelfs kleinere, vroegmoderne staten in Europa waren samengesteld uit eerder gevormde kleine staatkundige bestanddelen. Die behielden ook in de personele unie of nadere vormen van integratie een bepaalde autonomie en identiteit.²³ Pas in de loop van de

20. J. Ph. Genet, 'Féodalisme et naissance de l'Etat Moderne: à propos des thèses de Charles Tilly', in: *Villes, bonnes villes, cités et capitales. Mélanges offerts à Bernard Chevalier* (Tours 1989) 239-246.

21. Zie hierover ook het themanummer *Door het volk gedragen. Koningschap en samenleving* van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16, 1989, in het bijzonder de artikelen van M. Prak, 'Republiek en vorst. De stadhouders en het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden, 16e-18e eeuw', 28-52 en C. Schmidt, 'Het charisma van Oranje. Aantekeningen over de sociogenese van het Koninkrijk der Nederlanden', 53-59.

22. Zie boven noot 5.

23. Zie het themanummer *Multiple kingdoms and federal states* van *Historical Research*, vol. 62, nr. 148, 1989, en in het bijzonder daarin H.G. Koenigsberger, 'Composite states, representative institutions and the American Revolution', 135-153.

19de eeuw heeft zich een gelijkschakeling voorgedaan van weliswaar naar omvang, macht en rijkdom onderling sterk verschillende, maar alle gelijksoortig soevereine en naar grofweg dezelfde interne organisatorische principes ingerichte staten. Ongetwijfeld heeft de schaalvergroting van de markten die door de industrialisatie werd teweeg gebracht, deze homogenisering bevorderd. Het Duitse geval toont dit heel duidelijk aan.

Na de Tweede Wereldoorlog is de verdere schaalvergroting van het productieproces snel boven de staten uitgegroeid. Multinationale ondernemingen gebruiken de diversiteit in de staatsreglementeringen ten eigen bate, net zoals de 16de-eeuwse bankiers dat deden op een veel kleinere schaal. Moeizaam volgt de politieke schaalvergroting op de economische, met de militaire blokken als significante voorlopers. Alweer en nog steeds blijkt de oorlog de motor te zijn, sedert 1949 voor bovenstatelijke organisaties die de vanouds wezenlijke internationale militaire staatsfuncties hebben overgenomen. De culturele schaalvergroting manifesteert zich in Europa als een neveneffect van de economische, aangezien massacultuur bepaald wordt door marktmechanismen. De gecommercialiseerde jongerencultuur van het Westen, uitgedrukt in modieuze kleding, trendgevoelige muziek, dans en reclame, ondermijnde tijdens de jaren '70 en '80 de verstarde oligarchieën van het Oostblok op een wijze die de staatscensuur in die landen nooit heeft voorzien. Wallersteins visie dat imperia het steeds moeten afleggen tegen wereldeconomieën, krijgt in de ontwikkelingen in Oost-Europa van 1989 en 1990 een frappante bevestiging.

In de afbraak van het Sovjet-imperium blijken, naast de economische en politieke frustraties, de oude culturele bindmiddelen van natie en religie nog steeds zwaar te wegen. Veertig jaar cultuuroffensief, in de Sovjet-Unie zelfs zeventig jaar, blijken niets te betekenen tegenover de oude identiteiten. Soms vallen die samen met vroegere staatsverbanden – zoals in de Baltische republieken en, zij het niet identiek, in Duitsland. Deze opvallende gebeurtenissen vertonen enige analogie met de veel minder dramatische regionale bewegingen die de West-Europese welvaartstaten van de jaren '60 gekend hebben. Alle wezen zij op spanningen tussen staat en natie, op het beperkte succes van het cultuuroffensief dat de staten vanaf de 19de eeuw hebben ingezet om één taal, één religie en één volk te creëren binnen de kunstmatig getrokken staatsgrenzen. Treffend is dat de regionalisering van de laatste decennia in vele gevallen aanknoopte bij gemeenschapsbesef uit het Ancien Régime.

De 'moderne', nationale of zelfs natie-staat is dus ook slechts een stadium in een historisch proces, waarvan wij op dit moment de afbrokkeling meemaken in twee richtingen: hij verliest bevoegdheden aan bovenstatelijke organisaties zoals de Nederlandse Taalunie, de E.G., de militaire bondgenootschappen; tegelijk verliest de staat bevoegdheden aan regio's die recent zijn erkend in Italië, Spanje, Frankrijk, Groot-Brittannië en België, terwijl

de Bondsrepubliek ze al kende sedert haar stichting.²⁴ In dit licht is het zoeken naar de wortels van de 'moderne', gecentraliseerde, bureaucratische, nationale staat als een ideaaltype, een vraagstelling die meer thuishoort in 1890 dan in 1990.

Zonder terughoudendheid geformuleerd, durf ik te stellen dat staats- en imperiumbouw berust op verovering, onderwerping en plundering. Duurzame beheersing is echter alleen mogelijk indien een vorm van consensus, overtuiging bereikt wordt, wanneer dus collectieve waarden de aanvaarding van het gezag bevorderen. Dit kan alleen wanneer het waardenstelsel enig authenticiteitsgehalte bezit: een band met de werkelijkheid vertoont die aanvaarding van de opgelegde waarden zonder grote spanningen mogelijk maakt. Lukt dit niet, dan kan de instorting van een officieel waardenstelsel ontluisterend snel plaatsvinden, zoals in het Keizerrijk in 1918 of in het Oostblok in 1989. Beheersing zonder overtuigingskracht kan alleen ten koste van harde repressie die een staat aan competitiviteit doet inboeten, wat op den duur weer zijn legitimiteit in het gedrang brengt. Antonio Gramsci onderscheidde twee vormen van suprematie door een sociale groep of klasse, te weten fysieke dwang en moreel leiderschap, die in de regel naast elkaar bestaan. In zijn visie bleef er maar een beperkte rol voor de staat weggelegd voor het in stand houden van het moreel leiderschap in een geïndustrialiseerde burgerlijke samenleving; het failliet van de staatsideologieën schijnt hem op dit punt gelijk te geven.²⁵ De vraag blijft echter of de vele verspreiders van waarden en normen die de huidige westerse samenlevingen rijk is (massamedia, cultuurindustrie, sportorganisaties etc.) niet oneindig efficiënter dan de staat dat zou kunnen doen, de door de leidende klasse in de staat gewenste ideologie uitdragen. De relatie tussen private organisaties en de politieke elite is diffuser en complexer geworden, maar naar mijn inschatting niet minder reëel.

Alternatieven

Hoe zouden wij dan, na constatering van zoveel ongenoegen, de vragen wel formuleren? We hoeven ons dus niet blind te staren op een ideaaltypische staat met vele afwijkingen: voor 1800 waren die laatste eigenlijk de regel, en na 1945 viert diversificatie opnieuw hoogtij, in en buiten Europa. Het overkoepelende verschijnsel, waarvan de diverse staatsvormen even zo-

24. Op dit dubbele functieverlies is al gewezen door Ch. Tilly, ed., *The formation of national states in Western Europe* (Princeton 1975) 638.

25. W.L. Adamson, *Hegemony and revolution. A study of Antonio Gramsci's political and cultural theory* (Berkeley 1980).

vele etappes zijn die onder bepaalde, niet louter tijdsgebonden, voorwaarden elk best functioneel, adequaat en zelfs 'modern' kunnen heten, is dat van de *schaalvergroting*. Expansie is kenmerkend voor de feodaliteit en evenzeer voor het kapitalisme. Als de vroegmoderne staat alleen onder hun beider gecombineerd gesternte verschijnt, zoals Genet stelde, dan neemt hij de dynamiek van beide over. De schaalvergroting zie ik als een tendens die vanzelfsprekend stuit op allerhande remmen, zoals verlies aan interne samenhang door over-expansie, waardoor kleinere interne machten opnieuw kansen krijgen, en weerstanden van andere systemen.

1. Schaalvergroting impliceert echter steeds processen van *incorporatie*: diverse vormen van opname van de oudere structuren in de grotere nieuwe. We constateerden al dat de interne structuur van staten afhankelijk was van de dichtheid aan vooraf bestaande organisaties in hun territorium.

a. De relaties tussen het bestuurlijk centrum en de basiseenheden konden slechts direct zijn wanneer er nauwelijks ontwikkelde bestuurlijke tussenniveaus bestonden. In zo'n geval, en we denken aan Skandinavië als voorbeeld, is integratie eenvoudig en kan konfliktregulering langs bestuurlijke wegen verlopen.

b. Hebben zich echter grotere eenheden gevormd, met eigen instituties, aanzienlijke autonome middelen en collectief bewustzijn, dan is incorporatie in een groter verband slechts mogelijk via ruilrelaties, geïnstitutionaliseerde onderhandelingen, waarbij de autonomie van de onderdelen reëel blijft. Voorbeelden hiervan zijn de Staten-, steden- en dorpenvertegenwoordigingen.

c. Is de zelfstandigheid van een substantieel onderdeel niet gearticuleerd in corporatieve vertegenwoordiging maar in patronageverhoudingen, en slaagt het bestuurlijk centrum vanwege de grote afstand en de gevoelige culturele verschillen er niet in eigen agenten op de strategische plaatsen te installeren, dan is het aangewezen op een *deal* met de inheemse potentaten: in ruil voor een zekere overdracht van middelen, laat de centrale overheid hun de interne beheersing. Een voorbeeld hiervan is het *pactismo* van de Habsburgers in het koninkrijk Napels.

d. Mislukken de voorgaande incorporatiemethoden, dan blijft de geweldadige weg open. Afhankelijk van de hechtheid van de basisorganisaties en de kracht en effectiviteit van de geweldsmiddelen aan beide zijden, leiden opstanden hetzij tot erkenning van de lokale of regionale autonomie, hetzij tot onderdrukking daarvan, met oplegging van een autoritair bestuursmodel.

2. Processen van schaalvergroting spelen zich af op diverse terreinen van menselijke activiteit. We noemden reeds de feodale en kapitalistische expansiedrang, de ene gericht op meer land, de andere op meer overig pro-

duktief, veelal roerend kapitaal.²⁶ Naast uitbreiding in de ruimte valt ook te denken aan verdichting van de organisatie, verdere doordringing in de samenleving. Met Schilling zou de versterkte penetratie van de religieuze ethiek vanaf de 16de eeuw als een intensivering van de culturele sfeer gezien kunnen worden. Een interessant probleemveld is de mate waarin dergelijke uitbreidings- en verdiepingsprocessen in overeenstemming met elkaar verlopen.²⁷ Zo is het van fundamenteel belang geweest voor de Europese ontwikkeling dat de katholieke kerk haar universele machtsaanspraken in de 11de-13de eeuw niet met eigen geweldsmiddelen heeft kunnen of willen realiseren, en haar eigen personeel wegens het opgelegde celibaat uitsloot van de wereldlijke competitie. Hierdoor verwierven de vorsten uiteindelijk de suprematie over de kerken in hun territorium. De kerk is ook tegenover de handelaars niet in staat geweest haar afwijzing van interestlening en kapitaalsaccumulatie overeind te houden. De spanning tussen economische en politieke schaalvergroting kwam alleen tijdens de eerste industrialisatiefase tot een congruentie, toen de industrie het best gediend werd door geünificeerde en beschermde nationale markten. Voor- en nadien stonden en staan economie en staat op gespannen voet, met slechts gedeeltelijk gelijklopende en vaak tegengestelde belangen.

3. Door al die processen van schaalvergroting heen speelt als fundamenteel menselijk probleem de spanning tussen individu en collectiviteit. Als groepswezen is de mens aangewezen op een of andere formule van samenleven waarin hij bescherming, ontplooiing en affectie vindt. Kleinschalige samenlevingen functioneren op de basis van verwantschapsgroepen die een duidelijke interne hiërarchie kennen, regels voor vermogens- en positietoedeling en collectieve bescherming en solidariteit bieden.²⁸ Schaalvergroting breekt de familiegroepen als basisstructuur op. Individuele bescherming en solidariteit worden een zaak van grotere verbanden zoals eedgenootschappen, gilden, gemeenten, *Einungen*. De verwantschapsband moet wijken voor de doelorganisatie, maar verschijnt terug via de pseudoverwantschapsrelaties van patronage en vorstelijk paternalisme. Groepsidentiteit blijkt in het nog steeds levende nationalisme en lokaal chauvinisme, ook al manifesteren die zich in het Westen vooral bij sportwedstrijden. Hoe groter de groep, des te moeilijker wordt het de directe persoonlijke band, die nog kenmerkend was voor familie en feodaliteit, te handhaven. In de plaats daarvan komen rationele, bureaucratische regels die ook los

26. Ch. Tilly, 'Space for capital, space for states', in: *Theory and Society*, 15 (1986) 301-309.

27. Enkele schema's over deze interacties zijn te vinden bij W.P. Blockmans, 'Staatsvorming en persoonlijke vrijheden', in: W.P. Blockmans en H. van Nuffel, eds., *Staat en Religie in de 15e en 16e eeuw* (Brussel 1986) 15-20.

28. D. Barthélemy, 'Verwantschap', in: G. Duby, ed., *Geschiedenis van het persoonlijk leven* dl. 2. *Van het feodale Europa tot de Renaissance* (Amsterdam 1988) 81-137; zie ook B. Moore jr., *Privacy. Studies in social and cultural history* (New York-Londen 1984).

van de persoon een billijke behandeling beogen te waarborgen. Over deze, door Weber al beklemtoonde, depersonalisering hoeft niet licht te worden heengegleden. De vraag naar de rechten van het individu tegenover een veelheid van trappen van overheidsgezag is nog steeds brandend aktueel.²⁹ Zou daarom de adequate omschrijving van onze centrale vraagstelling niet kunnen luiden: het spanningsveld tussen private en collectieve sferen in een proces van ongelijkmatige schaalvergroting?

29 *L'individu face au pouvoir. Recueils de la Société Jean Bodin*, xlvii-l (Parijs 1986 vlg.) biedt te zake een breed palet aan gevalsstudies.